

České výzkumy abúsírské královské nekropole v letech 2006–2010

Jaromír Krejčí

Česká archeologická expedice v Abúsíru se nezabývá pouze výzkumem nekrálovských pohřebišť Staré říše a Pozdní doby, ale pracuje přímo i na ploše královské pyramidové nekropole. V tomto prostoru navazuje na svoji dosavadní práci, především na úspěšný odkryv Raneferefova zádušního komplexu (Verner et al. 2005; Posener-Kriéger – Verner – Vymazalová 2007). V posledních letech se pozornost našeho „pyramidového“ projektu soustřeďuje na výzkum menších hrobek členů královské rodiny; v roce 2009 pak započal výzkum dosud neprozkoumaných částí pyramidového komplexu panovníka 5. dynastie Niuserrea.

Verkaureova mastaba

Mastaba prince Verkaurea stojí v jižní části abúsírské pyramidové nekropole. Na této ploše se nacházejí i další stavby – pyramidový komplex královny Chentkaus II. (Verner 1995), pyramidový komplex Lepsius č. 24 a hrobový komplex č. 25¹, které vznikly přibližně v polovině 5. dynastie a které patřily členům královské rodiny. Verkaureova mastaba se nachází v těsné blízkosti jihovýchodního rohu Chentkausina zádušního chrámu.

Až do začátku vykopávek prováděných archeologickou expedicí ČEgÚ FF UK byl tento prozatím nezkoumaný objekt známý jako pyramidový komplex Lepsius č. 23 (Lepsius 1904: 136–137). Před započatím výzkumu hrobka představovala severojižně orientovaný pahorek (o rozměrech 21,10 × 16,75 m) s velkými bloky bílého vápence, které v hrubých rysech naznačovaly její vnější obrys. Již během prvního dne výkopů bylo přitom zcela jasné, že tento objekt nepředstavuje pyramidu, ale mastabu. Na druhou stranu se také ukázalo, že hrobka byla několikrát již ve starověku vykradena a poničena. Mastaba samotná i její bezprostřední okolí se totiž během 26. dynastie staly nejen sekundárním pohřebišťem, ale také místem těžby kamene. Tyto aktivity vyústily ve vážné porušení stability zdiva. Proto naše archeologická expedice musela kromě samotného výkopu hrobku průběžně rekonstruovat a provádět zde sanační práce (2006–2007 a 2007–2008).

Během první archeologické sezony, na podzim 2006, byla odkryta jihovýchodní část mastaby. Nacházel se zde serdáb, kde bylo nalezeno několik fragmentů dřevěných soch. Můžeme předpokládat, že pocházejí ze soch původního vlastníka hrobu, které byly v serdábu uloženy. Vedle toho jsme pracovali i ve střední části hrobky, v prostoru stavební jámy pro substrukturu hrobky. Kvůli rozsahu potřebných sanačních zásahů na zdivu mastaby jsme se rozhodli výzkum její substruktury odložit na následující archeologickou sezonu.

Mezi nejdůležitější objevy podzimní sezony roku 2006 jistě patřilo několik desítek stavebních nápisů. Objevíli jsme mezi nimi i graffiti, která obsahovala předpokládané jméno majitele hrobky: *s3 nšwt šmšw Wr-k3w-R^c*, nejstaršího královského syna Verkaurea. Verkaure nebyl prozatím v jiných epigrafických pramenech prokázán (Krejčí 2008).

Jihovýchodní část mastaby byla během Pozdní doby (velmi pravděpodobně během 26. dynastie) stejně jako oblast na východ od ní používána jako sekundární pohřebišť. Během podzimní sezony 2006 jsme odkryli pouze jednu kompletní

rakev s kostrou dítěte a několik poničených pohřbů. Keramiku nalezenou během výzkumu je možné datovat do dlouhého období od 5. dynastie až po Byzantskou dobu.

Během jarní části archeologické sezony 2007–2008 jsme dokončili odkryv východní části mastaby a také jsme prozkoumali velkou stavební jámu s rozsáhle poničenými podzemními prostorami hrobky neobvyklého půdorysu (viz dále). Dohromady se v hrobce nachází devět místností a prostorů, pouze v případě tří z nich byl alespoň částečně zachován strop.

Vstup do podzemních prostor se nacházel v ose severní stěny mastaby.² Na něj navazovala sestupná chodba, která měla severojižní směr. Dochovalo se pouze 3,14 m z její přibližně sedmimetrové délky. Tato zbývající část ukazuje, že chodba byla postavena z velkých bloků kvalitního bílého vápence a že byla 96 cm široká a 86 cm vysoká. Úhel sklonu koridoru byl 26–26,5°.³ Na sestupnou chodbu navazovala horizontální část koridoru.

Tato část chodby má délku 6,21 m, šířku 1,26 m a výšku 2,45 m a je orientována podél severojižní osy. Podlaha chodby, která byla sestavena z plochých bloků bílého vápence, se téměř úplně dochovala (obr. 2). Boční zdi místností jsou postaveny z velkých bloků bílého vápence, zatímco její strop sestává z mohutných bloků vápence žlutého. V západní zdi byly zloději vybourány dva velké otvory (obr. 1). Zbytky malty v případě jižnějšího průkopu jasně ukazují, že původně v těchto místech žádný průchod k západu, do prostoru pohřební komory, nebyl.⁴

Ve východní zdi tohoto koridoru se nacházel další otvor, který představoval západní konec zlodějského průkopu, jenž vedl z kaple k západu, do podzemí hrobky. Boční zdi tohoto průchodu sestávaly z nízkých zdí jen průměrné kvality, které podíraly obrovský blok bílého vápence. Tento blok vytvořil jak strop průchodu, tak i základ pro západní zeď kaple.

V jižní zdi vodorovné chodby v podzemí hrobky je umístěn další průchod. Ten vedl do další chodby orientované podél východozápadní osy. Stejně jako tomu bylo v případě průchodu mezi sestupnou chodbou a předchozí horizontální chodbou, nebyly tyto dveře vybaveny dřevěnými veřejemi. Východozápadně orientovaná místnost se bohužel nedochovala v celé své délce. Můžeme předpokládat, že byla 3 m dlouhá, její šířka byla 1,16 m. Tato místnost byla jen o málo nižší než severojižní část přístupového koridoru, její výška byla 2,35 m.

Celá stavební jáma na západ od těchto dobře dochovaných podzemních místností byla naneštěstí téměř úplně zničena. V této části podzemí předpokládáme pohřební komoru. Dochovala se jen vrstva podpodlažních bloků. Můžeme před-

Obr. 1 Horizontální chodba od západu (foto J. Krejčí)

pokládat, že již zmíněná východozápadně orientovaná místnost umožňovala na svém konci přístup k této komoře. Vzhledem k rozměrům jámy existuje pouze jediná možnost, jak mohla být komora orientovaná, a to podél severojižní osy.

Během výzkumu jsme bohužel nenašli jediný doložitelný fragment sarkofágu.⁵ Při výzkumu těchto podzemních prostor se ukázalo, že byly stejně jako nadzemní část hrobky během Pozdní doby znovu použity pro uložení sekundárních pohřbů. Tyto pohřby však byly později zcela zničeny zloději. Ti se do této části mastaby dostali pomocí již zmíněného průkopu vedoucího z obětní kaple do nitra hrobky. Jediná dřevěná rakev

a mumifikované tělo zesnulého se nedochovaly neporušené. Výplň této místnosti tak tvořily části mumifikovaných těl, hnědý písek, fragmenty rakví a kartonáží s nemnoha nálezy z pohřební výbavy (hlavně fajánsovými přívěšky) těchto sekundárních pohřbů.

V oblasti předpokládané pohřební komory se našly rovněž předpokládané části původní pohřební výbavy prince Verkaurea – kromě již zmíněné keramiky šlo o měděné modely dláta a jiných nástrojů, stejně jako pazourkové nože. V rámci výbavy sekundárních pohřbů můžeme zmínit tyto nálezy: dřevěnou sošku steatopygické ženy a miniaturní nádobku vyrobenou z velmi jemné oranžové hlíny, část dřevěné mužské sošky, dřevěný model lodi, bronzovou část nástroje na chytání ryb, žezla, dvě dřevěné sošky Anupa nebo masku boha Bese a další předměty.

Kromě výzkumu podzemní hrobky byl také dokončen výzkum její superstruktury (obr. 3). Strop místností v nástavbě hrobky se s výjimkou serdábu nedochoval. Jen nejnižší části bočních stěn prostorů přinášejí představu o půdorysu této části hrobky, který se i přes chybějící podlahu všech místností jeví poměrně nestandardně. Za vstupem, který byl situován 4,5 m na sever od jihovýchodního rohu (superstruktura hrobky je bohužel natolik poničená, že se zdvo vstup do jejích podzemních prostorů nedochovalo), se nacházela předsíň (2,12 × 1,15 m) a dále na západ od ní serdáb. V severní zdi předsíň byl vstup do chodby orientované ve směru sever–jih (3,15 × 1 m). V ní byla *in situ* nalezena dřevěná rakev datovaná do 26. dynastie (obr. 4). Tento koridor umožňoval přístup k další severojižně orientované chodbě (4 × 1 m). V její západní zdi se nacházel vstup do kaple. Také tato místnost (orientovaná severojižně) byla hodně úzká: 4,24 m dlouhá a jen 1 m široká. Pod osou západní zdi byl do zdiva kaple zabudován oválný dioritový obětní stůl o průměru 0,5 m. Nad ním byla vztyčena stéla nepravých dveří. Bohužel ale nebyl nalezen jediný fragment jak nepravých dveří, tak i reliéfní výzdoby (stejná situace je však i v případě sousedních hrobkových komplexů Lepsius č. 24 a č. 25).

I přes velký rozsah poničení superstruktury mastaby se i tady podařilo objevit několik významnějších archeologických nálezů. Mezi nejdůležitější z nich jistě patří již zmíněná dobře dochovaná dřevěná rakev s bohatou výzdobou nalezenou v chodbě na sever od serdábu. Bohužel, hieroglyfické texty neobsahují jméno. Na východ od mastaby byly nalezeny i další dvě dřevěné rakve z Pozdní doby.

Obr. 2 Vnitřek horizontální chodby (foto J. Krejčí)

Obr. 3 Mastaba od jihovýchodu (foto J. Krejčí)

Mezi nejdůležitější skupiny nálezů bezpochyby patří také velký soubor stavebních značek. Zdá se, že mezi nimi jsou i ty, které dokládají jméno vlastníka hrobky, prince Verkaurea, ale i dalších osob. Stavební značky rovněž zahrnují jména lomů na kámen, jména pracovních skupin atd. Byl také objeven nápis zmiňující datum *3bd 2 3ht šw 3* a jméno *Mn-k3w-Hr* (Krejčí 2008; Vymazalová – Coppens 2008: 38), které může odkazovat na panovníka 5. dynastie Menkauhora. Můžeme tak předběžně stavbu hrobky datovat do doby krále Niuserrea, nebo dokonce Menkauhora.⁶

Během podzimní sezony 2009 jsme výzkum v prostoru Verkaureovy mastaby ukončili. Tato závěrečná etapa výzkumu se soustředila především na odkrytí části otevřeného prostoru před východním průčelím hrobky, který byl ohrazen cihlovou zdí. Zkoumaný prostor byl vyplněn vrstvami tmavého šedoohnědého písku s vápencovou drtí a rozbitých sušených cihel. Poměrně silná vrstva šedožlutého písku smíšeného s rozlámanými lidskými kostmi, keramikou, dřevnými rakvemi a sušenými cihlami svědčila o sekundárním pohřbívání. V této úrovni jsme *in situ* našli i neporušené nebo jen částečně porušené sekundární pohřby, které byly orientovány podél východozápadní osy, našli jsme však také hrob s orientací severojižní. Zkoumané pohřby obsahovaly rakve často zdobené kartonážemi, těla zesnulých byla zabalena do obinadel. Z pohřební výbavy můžeme zmínit především drobné amulety a velké množství fajánsových korálků, které jako náhrdelníky nebo v podobě sítí zdobily těla některých zesnulých. Během výkopů jsme našli zbytky ohradní zdi (její šířka se měnila od 0,75 m do 0,90 m) ze sušených cihel, jež vymezovala prostor otevřeného dvora před východním průčelím mastaby, dvůr měl rozměry 12,76 × 4,32 m. Bohužel, východní rameno zdi je téměř úplně zerodované. V jižní zdi se nacházel vstup do dvora. Na něj navazovala jeho zastřešená část – jak dokazují zbytky dvou pilastrů a jednoho pilíře postavených ze sušených cihel, střecha představovala lehkou konstrukci ze dřeva, rákosových rohoží či palmových listů. V podlaze zastřešeného prostoru i prostoru otevřeného dvora, tvořené hliněnými výmazy, se dochovaly viditelné stopy

ohně. Ve výplni tohoto prostoru bylo nalezeno velké množství keramiky používané ke kultovním účelům. Můžeme tedy předpokládat, že v tomto prostoru probíhaly kultovní obřady spojené se zádušním kultem za zesnulého majitele hrobky.

Rozšíření komplexu Verkaureovy mastaby o otevřený dvůr není v rámci architektury nekrálovských hrodek Staré říše neobvyklé a stejně tomu tak je i na abúsírské královské nekropoli, jak dokládají příklady Džadzaemanchovy hrobky (Borchardt 1907: 117–118, Bl. 22), Nachtsareovy mastaby (Krejčí in: Krejčí – Callender – Verner: 45–46, fig. 3.1) či hrodek členů rodiny panovníka Džedkarea (Verner – Callender 2002: fig. G1), které leží přibližně 100 m na východ od Verkaureovy hrobky.

Na konci 6. dynastie byly k vnější straně ohradní zdi přistavěny sekundární pohřby. Je zajímavé, že základy těchto pohřbů byly o 1 m výše, než jak tomu bylo v případě ohradní zdi dvora mastaby. Kromě pěti pohřebních šachet byla v tomto prostoru postavena také nevelká (2,40 × 1,42 m) kaple, orientovaná v severojižním směru, s dvěma jednoduchými nikami v západní stěně. Jejich umístění spolu s nevelkým obětním oltářkem, jež je tvořen vlastně jen plochým vápencovým blokem vestavěným do zdiva kaple, dokládají, že byly využívány během pohřebního kultu. Kaple měla dva vchody, jeden od jihu a druhý, který ji spojoval s prostorem dvora před východním průčelím Verkaureovy mastaby. Bohužel, tato část zkoumané plochy byla rozsáhle využita pro sekundární pohřbívání během Řecko-římské doby. Proto byly struktury vzniklé v době Staré říše rozsáhle poničeny.

Měli bychom se také ve stručnosti věnovat neobvyklé architektuře samotné mastaby. Je přitom zřejmé, že nejen ona, ale také obě hrobky tvořící komplex Lepsius č. 25 (Krejčí 2008) byly postaveny na nestandardním půdorysu. Mezi nejdůležitější rysy těchto hrodek můžeme zařadit: nástavbu v podobě mastaby a její poměrně velké rozměry, špatnou kvalitu zdiva jádra, techniku stavby jádra podobnou té, která se používala v pyramidách královen a také v královských hrobkách (Raneferef, Niuserre), stavební jámu vykopanou ve stejném tvaru, jako tomu bylo v pyramidách, sestupnou chodbu ústící v ose severní zdi mastaby (chodba měla přitom po-

Obr. 4 Detail dřevěné rakve z Pozdní doby (foto J. Krejčí)

dobný sklon jako u sousedních pyramid královen), ale také poměrně složitý půdorys substruktury (přístupová chodba mění dvakrát svůj směr, pohřební komora orientována ve směru sever–jih).

Proč ale měly tyto hrobky tak neobvyklou vnitřní strukturu? Za hlavní důvod můžeme považovat královský původ jejich vlastníků. Dalším z důvodů, proč byly jejich substruktury postaveny v tak komplikované podobě, mohlo být nekvalitní podloží, které v této části abúsírské královské nekropole je. Přesto neumíme vysvětlit, proč nebyly v pohřební komoře postaveny masivní pilíře, jak jsou doloženy v jiných abúsírských hrobkách, například Nebtiemneferesině mastabě (Verner 2008: 26–27), hrobce Ptahšepsese Juniora II. (Bárta 2000: fig. 2) nebo Veserkafancha (Borchardt 1907: Bl. 20) nebo ve dvou jižních pohřebních komorách v Mastabě princezen (Borchardt 1907: Bl. 25). Příčinou mohla být snaha umístit pohřební komoru do osy nepravých dveří umístěných v západní stěně kape.

Přesto můžeme vidět rozdíly v půdorysu místností v nábavbě Verkaureovy hrobky a hrobového komplexu Lepsius č. 25. Zatímco ve východním hrobu v komplexu Lepsius č. 25 (L25/1) můžeme vidět kultovní místnost postavenou na půdorysu se „šikanou“ (*en chicane*)⁷, půdorys kultovních prostor Verkaureovy hrobky odpovídá plánu obdobných hrodek na abúsírské nekropoli (Jánosi 2001). V každém případě však další interpretaci a datování hrodek znesnadňuje fakt, že jak v případě Verkaureovy hrobky, tak komplexu Lepsius č. 25 nebyl nalezen jediný fragment reliéfní výzdoby (stejná situace je také v případě pyramid Lepsius č. 24 a Nachtsareovy mastaby).

Niuserreův pyramidový komplex

Výzkum na české archeologické koncesi v Abúsíru pokračoval během podzimu 2009 kromě prací u Verkaureovy mastaby a rekonstrukčních prací v hrobce vezíra Ptahšepsese také archeologickými pracemi v Niuserreově pyramidovém komplexu. Panovník 5. dynastie Niuserre, který vládl přibližně v letech 2455–2420 př. Kr., byl posledním panovníkem, který se nechal pohřbit v Abúsíru. Byl to také on, kdo dokončoval hrobové stavby svých předchůdců. Jeho pyramidový komplex zkoumala na počátku 20. století německá expedice (Borchardt 1907), na jejíž práci po více než 100 letech navázala expedice Karlovy univerzity.

Prostor údolního chrámu

V první fázi našeho výzkumu v Niuserreově komplexu jsme se soustředili na menší sondážní práce na jih od údolního chrámu, který tvořil monumentální bránu do celého pyramidového komplexu. Přesnou polohu jsme vybírali na základě geofyzikálního průzkumu, který v tomto prostoru proběhl v roce 2008. Nakonec jsme zvolili místo vzdálené přibližně 30 m na jih od prostoru údolního chrámu, jenž byl na počátku 20. století prozkoumán německou expedicí vedenou Ludwigem Borchardtem. V sondě o rozměrech 15 × 9 m jsme pod nánosy písku odkryli část severojižně orientované zdi postavené z pravidelných, kvalitně opracovaných bloků bílého vápence, spojených kvalitní narůžovělou maltou. Tento úsek zdi měřil 10,2 m. Úhel sklonu zdi byl 81–81,50°. Je zajímavé, že jsme během výzkumu za touto skloněnou vápencovou zdí nenašli žádné navazující zdivo, pouze písek, který tvořil i zásep naší sondy. Vzhledem k rozsáhlému poničení zdi se můžeme domnívat, že bylo její výplňové zdivo zničeno, resp. odvezeno zloději kamenů.

Během archeologického výzkumu jsme našli jen malé množství úlomků keramiky, která byla k tomu hodně zvětralá, přesto je možné ji datovat do doby Staré říše. Vzhledem ke svému charakteru a také k nálezovým okolnostem však tato keramika nemá s vlastní stavbou nic společného.

Zed', jejíž část jsme na podzim roku 2009 objevili, tvořila součást doposud neprozkoumaného přístavu, který navazoval na údolní chrám. Šlo o přístavní zed', možná i část přístavního mola, jak ukazují příklady především z Venisova údolního chrámu v Sakkáře (Labrousse – Moussa 1996).

Vzestupná cesta Niuserreova údolního chrámu

Další archeologické práce se soustředily na vzestupnou cestu (obr. 5), která spojovala údolní chrám se zádušním chrámem, stojícím v východního úpatí panovníkovy pyramidy. Ze vzestupné cesty, jejíž stavbu patrně započal Niuserreův otec, panovník Neferirkare, se do dnešní doby dochoval její násep.

Stejně jako tomu bylo v případě prostoru u Niuserreova údolního chrámu, i zde jsme vybírali místo pro naši sondu na základě geofyzikálního průzkumu – nachází se asi 150 m na západ od údolního chrámu a 30 m na východ od místa, kde na počátku 20. století L. Borchardt prováděl sondážní práce. Naše sonda byla 21 m široká a 31 m dlouhá a byla orientována kolmo na osu vzestupné cesty a směřovala k severu. Také na jižní straně vzestupné cesty jsme provedli sondáž, a to o rozměrech 9 × 4,25 m.

Koruna dochovaného náspu vzestupné cesty je 7,77 m široká. Na jižní straně koruny jsme odkryli zbytky postranní zdi chodby, která vedla po náspu (tato zed' byla 2,2 m silná).

Během výzkumu se podařilo odhalit jak jádro náspu, jež je postaveno z vápence pocházejícího z místních lomů, tak jeho obložení z bílého vápence. Jádro tedy bylo postaveno stupňovitě, tyto stupně nebyly postaveny vodorovně, ale jejich vrstvy měly stejný sklon jako mělo obložení náspu vzestupné cesty, tj. 4–4,5°. Prostor mezi náspem a obložení byl vyplněn spíše nekvalitním zdivem. Stejně jako u ostatních staveb na abúsírském královském pohřebišti byly na blocích jádra nalezeny stavební značky, které se týkaly organizace stavebních prací. Bohužel, nenašli jsme mezi nimi jméno panovníka nebo datum, jež by pomohlo k vysvětlení situace týkající se případné uzurpace již rozestavěné Neferirkareovy vzestupné cesty panovníkem Niuserrem.

Obr. 5 Odkrytá část severní stěny vzestupné cesty Niuserreova pyramidového komplexu (foto J. Krejčí)

Navzdory tomu, že jsme odkryli část opravdu monumentální architektury, zásyp tvořený 10 m vysokou vrstvou čistého váteho písku žel neobsahoval téměř žádné nálezy. Během podzimní expedice v roce 2009 se nám nepodařilo dosáhnout paty náspu vzestupné cesty, a to přesto, že jsme dosáhli hloubky 9 m pod úroveň dochované koruny náspu.

Obložení náspu vzestupné cesty bylo sestaveno z bloků bílého vápence 0,5–0,6 m vysokých a 0,6–2,7 m dlouhých. V místě naší sondy mělo sklon 55°.

Výsledky archeologického výzkumu Niuserreovy vzestupné cesty ukazují, že její rozměry byly vskutku gigantické (dosud doložená šířka cesty je 21 m a výška 10 m, s předpokládanou výškou chodby pak 14–15 m), a tak nepřímo potvrzují fakt, že stavba pyramid byla pro celý Egypt nejdůležitějším projektem. Zároveň také doplňují náš pohled na nejbližší okolí pyramidových komplexů, na jejich podobu, ale i na podobu celé krajiny. Výzkum u vzestupné cesty bude pokračovat v příští sezoně, kdy bude hlavním úkolem odkryt patu náspu, která se nachází v nižších úrovních písčitého zásypu.

Poznámky:

- ¹ Tyto dva zmíněné hrobové komplexy jsou diskutovány v Krejčí – Callender – Verner (2008).
- ² Použití sestupné chodby vedoucí od severu není v případě nekrálovských hrodek druhé poloviny 5. a 6. dynastie výjimečné – viz např. hrobka Ptahšepsese Juniora II. (Bárta 2000: fig. 2), Karova hrobka a doklady v Gíze nebo Dendeře.
- ³ Je obdobný jako standardní sklon v pyramidách panovníků i královen.
- ⁴ V tomto případě by půdorys podzemní části byl stejný jako u hrobky Ptahšepsese Juniora II., pohřebních komor v Mastabě princezny a Nebtiemneferesiny mastaby, tj. půdorys s mohutným centrálním pilířem mezi pohřební komorou a chodbovitou předsiní.
- ⁵ Přestože bylo nalezeno velké množství fragmentů červené a růžové žuly, žádný z nich neměl hlazené plochy, které by potvrzovaly,

že byly součástí sarkofágu. Sarkofág mohl ale samozřejmě být vyroben z jiných materiálů, např. vápence.

- ⁶ Krejčí 2008: 136; Vymazalová – Coppens 2008: 38. Když však porovnáme psaní Menkauhorova jména z Verkaureovy mastaby se standardní podobou psaní jména tohoto panovníka, můžeme vidět rozdíl ve psaní jména boha Hora (*Hr*). Zatímco v králově jméně je psáno pomocí značky pro sokola (G4; srov. Beckerath 1984), v diskutovaném nápisu je použita značka D2 z Gardinerova seznamu, a proto je možné, že se v tomto případě jedná o jinou osobu.
- ⁷ Srov. s architekturou např. chrámku postaveného na úpatí Snofruovy pyramidy v Médúmu.

Literatura:

- Bárta, Miroslav: 2000 „The mastaba of Ptahshepses Junior II at Abusir“, *Ägypten und Levante* 10, s. 45–66.
- Beckerath, Jürgen von: 1984 *Handbuch der ägyptischen Königsnamen*, München: Deutscher Kunstverlag [Münchener ägyptologische Studien 20].
- Borchardt, Ludwig: 1907 *Das Grabdenkmal des Königs Neuserre*, Leipzig: Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Jánosi, Peter: 2001 „Im Schatten“ der Pyramiden – Die Mastabas in Abusir. Einige Beobachtungen zum Grabbau der 5. Dynastie“, in: Bárta, Miroslav – Krejčí, Jaromír (eds.). *Abusir and Saqqara in the Year 2000*, Praha: Orientální ústav AV ČR [Archiv Orientální Supplementa IX], s. 445–466.
- Krejčí, Jaromír: 2008 „Several remarks on the Abusir pyramid necropolis: its minor tombs and their place in the chronology of the royal cemetery“, in: Vymazalová, Hana – Bárta, Miroslav (eds.). *Chronology and Archaeology in Ancient Egypt (the Third Millennium B. C.)*, Prague: Czech Institute of Egyptology, s. 124–136.
- Krejčí, Jaromír – Callender, Vivienne Gae – Verner, Miroslav: 2008 *Abusir XII. Minor Tombs in the Royal Necropolis I (The Mastabas of Nebtyemneferes and Nakhtsare, Pyramid Complex Lepsius no. 24 and Tomb Complex Lepsius no. 25)*, Praha: Czech Institute of Egyptology.

- Labrousse, Audran – Moussa, Ahmed M.: 1996 *Le temple d'accueil du complexe funéraire du roi Ounas*, Le Caire: Institut français d'archéologie orientale [Bibliothèque d'Étude 111].
- Lepsius, Karl Richard: 1904 *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien. Bd. 1*, Leipzig: Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Posener-Kriéger, Paule – Verner, Miroslav – Vymazalová, Hana: 2007 *Abusir X. The Pyramid Complex of Raneferef. The Papyrus Archive*, Praha: Czech Institute of Egyptology.
- Verner, Miroslav: 1995 *Abusir III. The Pyramid Complex of Khentkaus*, Praha: Karolinum.
- Verner, Miroslav – Callender, Vivienne Gae: 2002 *Abusir VI. Djedkare's Family Cemetery*, Prague: Czech Institute of Egyptology.
- Verner, Miroslav et al.: 2006 *Abusir IX. The Pyramid Complex of Raneferef. The Archaeology*, Prague: Academia.
- Vymazalová, Hana – Coppens, Filip: 2008 „König Menkauhor. Ein kaum bekannter Herrscher der 5. Dynastie“, *Sokar* 17, s. 32–39.